

Chudoba, deprivace, sociální vyloučení: nezaměstnaní a pracující chudí*

TOMÁŠ SIROVÁTKA, PETR MAREŠ**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Poverty, Deprivation and Social Exclusion: The Unemployed and the Working Poor

Abstract: The purpose of the study is to explore the relationship between forms of labour market marginalisation, understood here in terms of labour market status and job quality on the one hand, and income disadvantage, material deprivation and social exclusion on the other hand. Public policies that aim to improve labour market position and the income level of people disadvantaged in the labour market are also assessed. The authors draw on data from a survey on social exclusion in the Czech Republic focusing on people who were welfare benefits recipients in 2004 or considered their situation to be comparable to that of welfare recipients. The authors show that labour market marginalisation is transparent not only during unemployment spells (often repeated and long-term) but also in the case of temporary, low paid and poor quality jobs. The income levels of people employed in the lowest segment of the labour market and of the unemployed are similar, while the deprivation of the unemployed is greater with regard to the possibilities open to them to influence the life course and opportunities of them and especially their families. The authors point out the under-use of welfare benefits and identify measures that could improve the standard of living and human capital of people who are disadvantaged. While some disadvantaged people continue to be active in the labour market and perceive work incentives, the authors also identify the poverty traps that emerge for the fraction of them who become discouraged and welfare-dependent.

Keywords: poverty, deprivation, social exclusion, social policy, unemployment, labour market, Czech Republic.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 4: 627–655

* Tato studie byla podpořena Výzkumným záměrem MŠMT ČR (MSM 0021622408 „Sociální reprodukce a sociální integrace“).

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: prof. PhDr. Tomáš Sirovátka, CSc., Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail: sirovatk@fss.muni.cz a prof. PhDr. Petr Mareš, CSc., Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail: pmares@fss.muni.cz.

Úvod: trh práce a nová chudoba

Problém „nové chudoby“ a sociální exkluze je spojován zejména s probíhající kvalitativní změnou na trzích práce: je důsledkem procesů přechodu ke znalostní společnosti, de-industrializace a globální extenze ekonomické soutěže [srovnej zvláště Bauman 1998; Beck 2000; Schmid, Gazier 2002 aj.]. Lidé, kteří nejsou dostatečně přizpůsobiví vůči těmto změnám, se stávají marginalizovanými na trhu práce, ztrácejí ve společnosti „producentů“ a „konzumentů“ ekonomické funkce, stejně jako svůj společenský status. Argumentace o příčinách procesu marginalizace na trhu práce jsou vedeny dvěma směry, jež můžeme chápat jako komplementární, i když v ideologicko-politické rovině jsou spíše protikladné. Jeden směr teorií vychází z teze individualizace a marginalizaci na trhu práce chápe jako selhání a důsledek individuálního deficitu lidského kapitálu, ať ve smyslu dovedností či motivace. Druhý směr teorií vychází naopak z předpokladu kumulace objektivních znevýhodnění v individuálních případech a vysvětluje marginalizaci na trhu práce v kontextu cyklu deprivace a sociální exkluze [Layte, Whelan 2002]. Některé teorie se však zabývají též selháváním mechanismů trhu práce – tedy diskriminací, segmentací a dualitou trhu práce [Berger, Piore 1980; Offe 1985; Lindbeck, Snower 1989 aj.]. V návaznosti na oba uvedené přístupy k vysvětlení příčin marginalizace na trhu práce jsou identifikovány dvě strategie „nápravy“: první z nich je spojována především s nominální a mzdovou flexibilitou. Usiluje o řešení problému marginalizace na trhu práce a zvýšení zaměstnanosti pomocí vysoké pružnosti mezd a zvýšením přizpůsobivosti pracovní síly signálům trhu. Druhá je strategie funkční flexibility, jež hledá dlouhodobější řešení v kontinuálním zlepšování kvality lidského kapitálu a dovedností pracovníků, a také přizpůsobením pracovních režimů a organizace práce – srovnej zejména [Standing 1999; Lødemel, Trickey 2001; Schmid, Gazier 2002; van Berkel, Møller 2002; Serrano Pascual 2004]. Evropská strategie zaměstnanosti [European Commission 2003] využívá oba přístupy¹ s předpokladem, že příčiny a formy marginalizace na trhu práce jsou relativně komplexní. Zdůrazňuje proto vnitřní provázanost tří cílů: zaměstnanosti (a zaměstnatelnosti), kvality práce (a produktivity) a sociálního začlenění. Připravenost, motivace a schopnost pracovníků získávat a udržet si smysluplné (tedy i kvalitní) zaměstnání je klíčem a předpokladem k dosažení všech tří uvedených cílů, stejně jako reálná dosažitelnost zaměstnání pro pracovníky.

Vedle příčin procesů marginalizace jsou analyzovány také důsledky marginalizace na trhu práce, zejména dlouhodobé nezaměstnanosti pro chudobu, materiální deprivaci a sociální vyloučení [srovnej Paugam 1995; Gallie 1999; Standing 1999; Heery, Salmon 2000; Gallie, Paugam, Jacobs 2002]. Podobně jsou v centru zájmu vazby mezi důsledky marginalizace na trhu práce a sociálními institucemi, jež

¹ Věnuje pozornost širokému spektru veřejných politik – aktivním opatřením na trhu práce, vzdělávacímu systému včetně celoživotního vzdělávání, dávkovým a daňovým systémům, proti-diskriminačním opatřením, sociálnímu poradenství a službám atd.

ochraňují marginalizovanou pracovní sílu před deprivací, tedy institucemi rodiny a sociálního státu [zejména Gallie, Paugam 2000; Saraceno 2002]. Pozornost je věnována jednak dávkovým systémům a sociálním službám coby nástrojům ochrany před chudobou a deprivací, ale také strategiím aktivace, podpory zaměstnatelnosti a začlenění na trhu práce.² Podle některých autorů [Esping-Andersen 1990, 1999; Paugam, Gallie 2000; Esping-Andersen et al. 2002; Schmid, Gazier 2002] lze na základě analýzy těchto institucionálních opatření rozlišit specifické „režimy trhu práce“. Liberální režim trhu práce individualizuje problém nezaměstnanosti, preferuje strategii mzdové flexibility, deregulace trhu práce a nízkých sociálních dávek. Naproti tomu univerzalistický režim vychází z hypotézy kumulace nevýhod a preferuje strategii tzv. funkční flexibility pracovníků, typicky formou poskytování možností rekvalifikací, při zachování slušné úrovně sociálních dávek. Korporativní – konzervativní – režim polarizuje riziko nezaměstnanosti (chrání především a účinně místa či alespoň příjmy regulérní pracovní síly – typicky mužů živitelů), a prohlubuje tak rozpor mezi „insidery“ a „outsidery“. Při regulaci trhu práce spoléhá spíše na snížení nabídky práce (formou předčasných důchodů, dlouhých přetržek v práci při péči o děti) než na podporu funkční flexibility trhu práce. V liberálním režimu se obecně očekává výrazná deprivace u širokého segmentu pracovní síly: pracujících i nepracujících chudých, a to v příjmech, v kvalitě práce a v řadě dalších oblastí jejich života. Příjmová situace pracujících chudých by sice měla být výhodnější než situace nezaměstnaných (sociální dávky jsou nízké), avšak v důsledku důrazu na cílenost dávek pomocí testování příjmu mohou u nízkopříjmových skupin vznikat pasti chudoby, u části z nich ale také dochází k nevyužívání dávek. V univerzalistickém režimu se očekává obecně nízká míra deprivace v oblasti příjmů a přístupu k zaměstnání, relativně slušná kvalita práce (z hlediska výše a jistoty mzdy, jistoty zaměstnání, perspektiv postupu atp.) a malé rozdíly ve všech oblastech deprivace, a to v důsledku slušné kompenzace příjmů, stejně jako vysoká intenzita opatření zaměřených k podpoře funkční flexibility. V korporativním režimu lze konečně očekávat značné rozdíly v míře deprivace: znevýhodnění v pracovních příjmech (i sociálních dávkách) a pak i v kvalitě práce, v přístupu k zaměstnání či v účasti na opatřeních podporujících funkční flexibilitu budou zejména tzv. „outsideri“ na trhu práce (jako jsou méně kvalifikovaní, mladší pracovníci, ženy s dětmi).

V České republice jsou dopady marginalizace na trhu práce na materiální deprivaci a sociální vyloučení jen málo prozkoumány. Je ovšem znám problém relativně vysokého podílu dlouhodobé nezaměstnanosti a relativně vysoké specifické míry nezaměstnanosti některých skupin, jako jsou lidé nekvalifikovaní, zdravotně postižení, mladí lidé, ženy-matky, samoživitelky s dětmi aj. [Mareš, Sirovátka 2005], nicméně obecná míra nezaměstnanosti patří – pokud srovnáme Českou republiku s transformujícími se postkomunistickými zeměmi – k nejnižším a v celoevropském

² Strategie aktivace je zde chápána jako dynamický vztah mezi komplexem různých veřejných politik a zaměstnaností [Lødemel, Trickey 2001; van Berkel, Møller 2002; Serrano Pascual 2004 aj.].

měřítka pak k průměru. Podobně dosavadní analýzy, které se opíraly o různé datové zdroje [Sirovátka, Trbola 2003; Večerník 2004; Sirovátka et al. 2005], ukázaly, že v České republice není rozsah příjmové chudoby příliš velký: nepřesahuje 7–8 % populace (což je nejméně ze všech evropských zemí), podobně je asi 6–7 % domácností příjemci dávek sociální pomoci garantujících životní minimum. Většina (asi tři čtvrtiny) z příjemců dávek jsou přitom nezaměstnané osoby, což je hlavně důsledek relativně vysokého podílu dlouhodobé nezaměstnanosti mezi nimi. Sociální systém se ukazuje relativně účinný při eliminaci rizika chudoby, zejména díky vysoké adresnosti dávek státní sociální podpory ke skupinám lidí s nízkými příjmy, ale neplatí to zdaleka o všech sociálních skupinách; kupříkladu to neplatí pro nezaměstnané a neúplné rodiny s dětmi [Sainsbury, Morissens 2002; Sirovátka et al. 2005]. Také je známo, že přes rozdílná rizika chudoby nezaměstnaných (je mimořádně vysoké) a zaměstnaných (je mimořádně nízké) je mezi chudými – měreno metodikou Eurostatu – podíl osob (včetně dětí) žijících v domácnostech, kde je některý z dospělých členů zaměstnán, a podíl osob v domácnostech, v nichž nikdo zaměstnán není, zhruba vyrovnaný [Sirovátka et al. 2005]. Jen částečně jsou prozkoumány rozdíly v míře deprivace chudých; k tomu srovnej zejména [Večerník 2004].

Některé analýzy už také poukázaly na silnou deprivaci významné části nezaměstnaných osob (například žitelů rodin), zatímco však jiné skupiny nezaměstnaných deprivací netrpěly [Mareš, Sirovátka 2005]. Jiné analýzy současně ukázaly i to, že sociální systém nevytváří dobré pobídky k práci přinejmenším pro část pracovní síly [Sirovátka, Žižlavský 2003; Večerník 2004] a také že aktivní opatření směřující k začlenění marginalizované pracovní síly na trh práce nejsou v dostatečné míře uplatněna u těch, kteří jsou znevýhodněni více než ostatní [Sirovátka et al. 2004].

Analýzy též ukazují, že se České republice zatím vyhýbá problém velkých počtů pracujících chudých. To ale nemusí platit, pokud jde o příjmovou a materiální deprivaci, jejíž rozsah je v České republice podstatně vyšší, různé indikátory naznačují její rozsah víc než dvojnásobný v porovnání s příjmovou chudobou [Večerník 2004; Sirovátka, Mareš 2005]. Vazby mezi nezaměstnaností, materiální deprivací a sociální exkluzí, stejně jako vliv veřejné politiky na tyto vazby se tak jeví v některých ohledech rozporuplné a zasluhují další zkoumání.

Cílem této stati je přispět k objasnění vztahu mezi marginalizovaným postavením na trhu práce na jedné straně a příjmovým znevýhodněním, materiální deprivací a sociálním vyloučením na straně druhé. Marginalizaci na trhu práce pojímáme a analyzujeme zde jednak jako opakovanou a dlouhodobou nezaměstnanost, jednak jako omezený přístup k zaměstnáním, respektivě přístup pouze k zaměstnáním, která se vyznačují nestabilitou a „nízkou kvalitou“. Materiální deprivaci a sociální vyloučení zde studujeme jako vícedimenzionální fenomén. Návazně posuzujeme roli veřejných politik pro zlepšení postavení na trhu práce, příjmové a materiální situace znevýhodněných osob. Pokoušíme se analyzovat vzájemné souvislosti marginalizace na trhu práce, materiální deprivace a sociálního vyloučení. Směřujeme tím i k rozpoznání strategií těch, kteří jsou vystaveni marginální pozici na trhu práce a/nebo materiální deprivaci a sociálnímu vyloučení a snaží se s touto situací vyrovnávat.

Data

Vycházíme z analýzy survey „Sociální exkluze a sociální politika“, jenž byl garantován Fakultou sociálních studií Masarykovy univerzity (terénní sběr provedla agentura Focus na přelomu roku 2004/2005). Jednotkou zjišťování byli jedinci, kteří vykazovali znaky příjmového znevýhodnění. Při dotazování jsme ovšem zjišťovali i charakteristiky jejich domácností. Výběrový soubor pak představuje 2500 osob, které i) buďto udaly, že byly z titulu nedostatečnosti příjmu příjemci dávek sociální pomoci v průběhu roku 2004, anebo ii) udaly, že uvažovaly v průběhu roku 2004 o tom, že o dávku požádají, neboť subjektivně svou příjmovou situaci pokládaly za srovnatelnou (tedy stejně obtížnou), jako byla situace příjemců dávek. K této druhé kategorii respondentů patřila asi třetina souboru dotázaných. Důvod pro zahrnutí podsouboru respondentů, kteří nevykazují „objektivní“ indikaci příjmového znevýhodnění (tedy pobírání opakované dávky sociální potřeby), ale „subjektivní“ indikaci (považují svou situaci za obdobnou příjemcům dávek) příjmového znevýhodnění je ten, že existují indicie o tom, že i v České republice dochází (vedle nadužívání) i k nevyužívání – nečerpání sociálních dávek, na něž mají potenciální příjemci oprávněný nárok a že rozsah tohoto nečerpání není zanedbatelný [Mareš 2001]. Omezit se jen na příjemce dávek by proto znamenalo významné opomenutí. Předpoklad o existenci kategorie chudých k pobírání sociálních dávek sice oprávněných, ale nevyužívajících nárok na ně byl v průběhu výzkumu potvrzen, mimo jiné i tím, že průměrné příjmy na osobu (s použitím tzv. ekvivalenční škály při přepočtu) v kategorii příjemců dávek byly v podstatě srovnatelné s průměrnými příjmy v kategorii indikované pouze jako „subjektivně“ příjmově znevýhodnění (4700 Kč proti 4830 Kč).

Oporou výběru nám byla celostátní statistika MPSV o struktuře příjemců dávek sociální pomoci: kvóty byly nastaveny podle území, pohlaví, věku a typu rodinné domácnosti, v níž příjemci dávek žijí. Kvótní výběr proběhl ve dvou krocích: v prvním kroku podle území tak, aby podíly respondentů v regionech odpovídaly struktuře základního souboru (to mělo i praktický význam z hlediska dosažitelnosti respondentů). V druhém kroku byly v rámci území naplněny stanovené kvóty podle pohlaví, věku a typu rodinné domácnosti, přičemž byli vyhledáni a následně dotazováni příjmově znevýhodnění jak podle „objektivního“, tak i podle „subjektivního“ indikátoru (v tomto případě podle podobného postupu výběru, na základě úvahy, že s růstem počtů příjemců dávek pravděpodobně roste i počet těch, kteří o žádosti o dávku jen uvažují). Jedná se tak o záměrný kvótní typový výběr, jenž si kladl za cíl dostatečné zastoupení hlavních typů respondentů podle pohlaví, věku a typu domácnosti, v níž žijí, a jen přibližně odráží strukturu základního souboru. Kvóty byly nastaveny na základě rozboru struktury příjemců dávek sociální péče podle [Sirovátka et al. 2005], aby zachytily hlavní „typy“ příjmově znevýhodněných, tak jak byly tímto rozbořem zjištěny: asi 30 % osob do 25 let, asi 50 % osob ve věku 25–45 let a asi 20 % osob nad 45 let, v podobném poměru (po 50 %) muže a ženy a dále v podobném poměru respondenty žijící v domácnostech bez dětí, úplných domácnostech s dítětem a neúplných domácnostech s dítětem (asi po třetině každého ty-

pu domácnosti). Nastavené kvóty sice ve srovnání se základním souborem v podstatě respektují věkovou strukturu příjmově znevýhodněných, ale nadhodnocují v zájmu naplnění počtů respondentů srovnávaných typových skupin podíl respondentů v úplných domácnostech s dětmi (těch je reálně mezi příjmově deprivovanými jen do 20 %) a podhodnocují naopak podíl jednotlivců (těch je reálně přes polovinu poživatelů dávek). V souboru dotázaných představovali studenti, příjemci plných starobních a invalidních důchodů asi 10 % dotázaných; ty jsme při analýze prezentované v této stati vyloučili, neboť v tomto případě posuzujeme především dopad forem marginalizace na trhu práce na materiální deprivaci a sociální vyloučení: analyzován byl tak soubor 2225 respondentů, kteří jsou více méně dostupní jako stálá pracovní síla pro trh práce.

Jak vyplývá z výše uvedeného, výběrový soubor nepokládáme za statisticky reprezentativní pro příjemce dávek sociální pomoci, tím méně pro příjmově znevýhodněné osoby či chudé v České republice. Statisticky reprezentativní soubor pro takovou specifickou subpopulaci, jenž by byl dostatečně početný, je obtížné vytvořit s ohledem na to, že není znám rozsah nevyužívání sociálních dávek.³ Výběrový soubor, jenž máme k dispozici, však zahrnuje základní „typy“ zastoupené mezi příjmově znevýhodněnými osobami z hlediska jejich socio-demografické struktury. Navíc, podsoubor respondentů vybraných podle „subjektivní“ indikace příjmového znevýhodnění nám umožňuje zohlednit v datech vysoce pravděpodobnou existenci nevyužívání dávek oprávněnými, jednak se vyhnout výběrové chybě typu I, na kterou upozorňuje Halleröd [Halleröd 1995], tedy chybě spolehnutí se na čistě „objektivní“ kritérium chudoby. Širší spektrum typů příjmově znevýhodněných osob při dostatečně velkém výběrovém souboru umožňuje tedy zachycení a porovnání různých projevů marginalizace na trhu práce, materiální deprivace a sociálního vyloučení a vysledování vazeb mezi těmito fenomény. Zejména budeme věnovat pozornost porovnání situace zaměstnaných se stálým zaměstnáním, krátkodobě nezaměstnaných a nezaměstnaných dlouhodobě či opakovaně a vlivu kumulace nezaměstnanosti v domácnosti respondentů na jejich materiální deprivaci a sociální vyloučení.

Metodologické poznámky

Vedle běžně používaných indikací marginalizace na trhu práce, jako je opakovaná a dlouhodobá nezaměstnanost (trvající déle než 12 měsíců), pracujeme zde s konceptem „kvality pracovního místa“ (je charakterizována hodnocením jeho jistoty, výdělku, možností pracovního postupu, možnostmi dalšího vzdělávání, namáhavostí práce, nutností dojíždět na delší vzdálenost). Při posuzování materiální deprivace a sociálního vyloučení vycházíme z neutrálního pojmu „příjmově znevýhodnění“,

³ Snad jedinou možností získání většího reprezentativního (pod)souboru osob s nejnižšími příjmy jsou rozsáhlá a nákladná reprezentativní šetření typu Mikrocenzus.

jenž (jak už bylo řečeno) využívá objektivní i subjektivní indikaci příjmového znevýhodnění. Zabýváme se pak jejich příjmovou a materiální deprivací a sociálním vyloučením. Při analýze příjmů vycházíme z deklarovaných příjmů v domácnostech respondentů, jež jsou přepočteny na jednoho člena domácnosti při využití ekvivalenční škály podle Eurostatu [2000]: tedy respondent váha 1,0, další dospělí váha 0,5, děti váha 0,3.⁴ Materiální deprivaci analyzujeme jako multidimenzionální jev, přičemž sledujeme její různé složky: příjmovou deprivaci, deprivaci v základních potřebách (stravování, oblékání, dovolená), deprivaci ve vybavení domácností respondentů a deprivaci v podmínkách bydlení. Sociální vyloučení zahrnuje pak vedle materiální deprivace i deprivaci ve zdravotním stavu a v sociálních kontaktech. Tyto indikátory jsou dosti zaužívané při zjišťování rozsahu a struktury chudoby, povahy materiální deprivace a sociálního vyloučení a byly experty posouzeny jako relevantní pro mezinárodní srovnání [Eurostat 2000]. Byly proto v určité míře využity i v šetření Českého statistického úřadu „Sociální situace domácnosti“ v roce 2001 a jsou nadále využity v šetřeních koordinovaných Eurostatem („Statistics on Income and Living Conditions“ respektive „EU Survey on Income and Living Conditions“).

Vedle základních indikátorů deprivace, jež jsou zavedeny Eurostatem pro sledování chudoby a sociálního vyloučení, jsme pak zachytili i další indikátory deprivace, jež chápeme jako „doplňující“ v tom smyslu, že přesahují základní životní potřeby a materiální deprivaci. Jsou ale na druhé straně významné proto, že indikují přístup k životním šancím, *capabilities* [Sen 1992], tedy *možnosti fungování v určité sociální struktuře*. Konkrétně jde v tomto případě o možnosti měnit podmínky vlastního života, ovlivnit svůj osobní rozvoj, budoucnost vlastní a budoucnost svých dětí. Právě tyto okolnosti korespondují s běžně užívanou definicí sociálního vyloučení jako deprivace v přístupu k institucím, jež ovlivňují životní šance, možnosti podílet se na většinovém životním standardu, participovat v různých oblastech společenského života [Room 1995; Atkinson 1998; Atkinson et al. 2002]. Jde konkrétně o možnost využívat hypotéku, mít zdravotní/úrazové pojištění, penzijní připojištění, možnost dát děti na studium, možnosti uspokojovat kulturní zájmy atp.

Souhrnnou míru materiální deprivace a sociálního vyloučení jsme posoudili pomocí agregovaných indikátorů: použili jsme kumulativní index I, jenž zahrnuje pouze 13 položek, jež jsou zavedeny Eurostatem jako mezinárodně srovnatelné [Eurostat 2000], index II, jenž zahrnuje všech 23 položek materiální deprivace, s nimiž jsme pracovali, a index III, jenž využívá opět 23 položek, ale z těch je nejprve utvořen dílčí index za určitou oblast deprivace, a pak z dílčích indexů je vytvořen celkový index deprivace (jednotlivé oblasti takto mají přibližně stejnou váhu, zatímco v případě indexu I je hodnota ovlivněna mj. počtem položek použitých za jednotlivé oblasti deprivace). Konečně index IV je vytvořen pro užší okruh 12 vybraných položek s nejlepším výsledkem testu reliability. Přitom právě v něm byly zařazeny položky, jež zahrnují rovněž „doplňující“, ale z hlediska konceptu sociálního vyloučení významné indikace, a současně byly podrženy položky v oblasti materiální de-

⁴ V případě našeho souboru jde o závislé děti ve věku do 18 let.

privace tradičně pokládáné za klíčové. Hodnota kumulativních indexů vyjadřuje procento položek, v nichž je respondent výrazně (velmi) deprivován, z celkového počtu do indexu zahrnutých položek (rozpětí hodnot je tedy od 0 do 100). Přehled položek a test reliability jsou uvedeny v Příloze.

Marginalizace na trhu práce, deprivace a sociální vyloučení

Formy marginalizace na trhu práce

Příjmově znevýhodnění lidé patří převážně k marginální (znevýhodněné) pracovní síle ve více ohledech: mají nižší kvalifikaci, jsou častěji nezaměstnaní, častěji jsou jen dočasně zaměstnaní. Například podíl osob se základním vzděláním je mezi nimi proti jejich podílu v pracovní síle asi dvojnásobný, naopak podíl vysokoškoláků ani ne poloviční, o něco je vyšší podíl osob se středním vzděláním bez maturity a naopak o něco nižší podíl osob se středním vzděláním s maturitou. Podíl osob se stálým zaměstnáním je mezi příjmově znevýhodněnými proti běžné pracovní síle asi poloviční, podíl osob s dočasným zaměstnáním víc než dvojnásobný a podíl nezaměstnaných asi pětinasobný.

Klíčovou charakteristikou příjmově znevýhodněných je obvykle nějaká forma jejich marginalizace na trhu práce. V našem souboru mezi příjmově znevýhodněnými mírně převažují lidé aktuálně zaměstnaní nad nezaměstnanými a neaktivními.⁵ Hypotézu o marginalitě postavení příjmově znevýhodněných na trhu práce ovšem potvrzují i další různé indikátory:

a) *Typ aktuálního nebo minulého zaměstnání*: jednalo se jen v 56 % o práci na dobu neurčitou, v 7 % o práci na živnostenský list či samostatně výdělečnou činnost, ale zato v 31 % o práci na dobu určitou, v 1 % o veřejně prospěšné práce a v 5 % o příležitostné práce bez pracovní smlouvy.

b) *Opakovaný výskyt nezaměstnanosti*: nejenže je nezaměstnaných osob víc než třetina, většina aktuálně nezaměstnaných (více než tři čtvrtiny z nich) bylo dlouhodobě nebo opakovaně nezaměstnanými. Opakovaná nezaměstnanost je četnější charakteristikou než dlouhodobá nezaměstnanost: jen třetina aktuálně nezaměstnaných je dlouhodobě nezaměstnanými (tj. déle než rok), zatímco celá polovina jsou opakovaně nezaměstnaní. A hlavně: podíl opakovaně a/nebo dlouhodobě nezaměstnaných v souboru příjmově znevýhodněných je víc než trojnásobně vyšší než podíl krátkodobě a poprvé nezaměstnaných.

⁵ V tomto ohledu ale není soubor (jak jsme již poznamenali) možno chápat jako reprezentativní. Například podle Mikrocenzu 2002 bylo mezi osobami s příjmem pod hranicí chudoby (podle definice Eurostatu) asi 32 % zaměstnaných, 47 % nezaměstnaných a 21 % neaktivních, ovšem bez důchodců a studentů (speciální analýza ČSÚ pro účely projektu). V našem souboru je tedy nezaměstnaných a neaktivních méně a zaměstnaných naopak více, můžeme nicméně dobře porovnávat skupinu zaměstnaných a nezaměstnaných, což je naším analytickým záměrem.

Tabulka 1. Struktura příjmově znevýhodněných podle jejich postavení na trhu práce (v %)

	stálé zaměst- nání	dočasné zaměst- nání	nezaměst- naný krátkodobě	nezam. opakovaně či dlouhodobě	neaktivní	celkem
celkem (N)	38,6 (859)	15,9 (353)	8,4 (187)	27,7 (617)	9,4 (209)	100 (2,225)
v tom:						
(sloupčové rel. č.)						
muž	50,9	46,6	31,4	50,2	8,3	44,4
žena	49,1	53,4	68,6	49,8	91,7	55,6
–29 let	28,4	38,2	45,7	41,6	59,8	38,0
30–44 let	47,7	40,2	31,4	38,6	34,0	40,8
45 a více let	23,9	21,5	22,9	21,8	6,2	21,2
základní vzdělání	7,5	13,0	21,3	24,5	29,7	16,3
střední vzd. bez maturity	52,4	59,2	45,7	50,5	46,4	51,8
střední vzdělání s maturitou	31,8	22,1	28,2	21,8	22,5	26,3
vysokoškolské vzdělání	8,4	5,7	4,8	3,2	1,4	5,6
úplná rodina s dětmi	43,3	32,3	27,8	24,8	46,4	35,4
neúplná rodina s dětmi	30,3	33,7	42,8	27,4	48,3	32,7
úplná rodina bez dětí	15,9	18,1	18,7	28,2	2,9	18,7
osaměle žijící osoba	10,6	15,9	10,7	19,6	2,4	13,2
zdrav. potíže omezují možnosti zaměstnání	6,6	8,0	27,6	16,8	9,2	11,6
deklaruje romské etnikum	4,7	4,0	7,4	10,5	18,7	7,7

Zdroj: Survey Sociální exkluze, data prosinec 2004, N = 2,225.

c) *Skrytá nezaměstnanost*: v daných případech nezaměstnaným blokuje přístup k sociálním dávkám a k aktivním programům politiky zaměstnanosti; sice jen 3 % nezaměstnaných není či nikdy nebylo registrováno na úřadu práce, identifikujeme ale víc než 8 % těch, kteří byli z registrace vyřazeni úřadem práce, a tak existuje asi 11 % neregistrovaných nezaměstnaných. Vedle toho identifikujeme též 12 % nezaměstnaných, kteří mohou být označeni jako *discouraged* (přijali by práci, ale aktivně ji nehledají), a to nejčastěji proto, že nevěří, že by práci našli, anebo z osobních či rodinných důvodů. A konečně jen 2 % nezaměstnaných uvádí, že placenou práci spíš nechťejí.

Tabulka 2. Respondenti podle postavení jejich domácnosti na trhu práce a podle typu domácnosti (v %)

úplná s dětmi	32,0	49,3	18,0	100
neúplná s dětmi	51,6	–	48,4	100
úplná bez dětí	31,3	25,0	43,7	100
jednočlenná	50,5	–	49,5	100
celkem	40,9	22,2	36,9	100

Poznámka: Klasifikace domácností podle OECD – zaměstnané jsou domácnosti, kde jedna (v případě domácnosti s jedním dospělým) či dvě osoby (v ostatních případech) pracují, částečně zaměstnané jsou domácnosti, kde alespoň jedna z více dospělých osob pracuje, a ne-zaměstnané jsou domácnosti, kde nikdo z dospělých nepracuje.

Zdroj: Survey Sociální exkluze, data prosinec 2004, N = 2,225.

d) Dochází ke kumulacím nezaměstnanosti v domácnostech příjmově znevýhodněných. Pokud nahlédneme postavení na trhu práce v domácnostech dvou partnerů, pak čtvrtina z nich má aktuální či minulou zkušenost s paralelní nezaměstnaností. Skoro polovina (48 %) příjmově znevýhodněných žije v domácnostech, kde je aktuálně jeden člen zaměstnán, ovšem 38 % žije v domácnostech, kde jsou zaměstnáni oba partneři; jen asi ve 14 % případů jde o partnery, kteří oba jsou aktuálně ne-zaměstnáni (v drtivé většině v důsledku nezaměstnanosti, někdy i kvůli ekonomické neaktivitě). Většina příjmově znevýhodněných žen, ať jsou zaměstnané nebo ne, má přitom oporu v zaměstnaném manželovi (asi 75 %), ale jen 50 % nezaměstnaných mužů má zaměstnané ženy (koeficient kontingence = ,390, sign. = ,000).

Pokud se orientujeme podle typologie OECD postavení členů domácnosti respondenta na trhu práce, pak převažují respondenti, jejichž domácnosti jsou buď „plně zaměstnané“ (oba partneři jsou zaměstnáni nebo jde o domácnost, kde je jeden dospělý, jenž pracuje), nebo alespoň „částečně zaměstnané“ (jeden z partnerů pracuje) nad „ne-zaměstnanými“ (žádný člen domácnosti nepracuje). Zejména to platí o respondentech žijících v úplných rodinách s dětmi (kde je zjištěno přes 30 % plně a 50 % částečně zaměstnaných domácností, koeficient kontingence = 0,475, sign. = ,000).

Kvalita pracovního místa

Protože mezi příjmově znevýhodněnými je relativně vysoký podíl aktuálně zaměstnaných, je relevantní zabývat se – vedle stability zaměstnání – i kvalitou zaměstnání příjmově znevýhodněných. Právě kvalita zaměstnání je totiž, jak jsme už uvedli, jedna z významných charakteristik spojovaná se stabilitou zaměstnání a obecněji s možnostmi začlenění na trhu práce a ve společnosti. Z toho důvodu je „kvalita práce“ od roku 2003 vedle plné zaměstnanosti a sociálního začlenění jedním z klíčových cílů Evropské strategie zaměstnanosti.

Tabulka 3. Podíl (velmi a spíše) negativních hodnocení vybraných charakteristik kvality pracovního místa (v %) podle postavení respondenta na trhu práce

	stálé zaměst- nání	dočasné zaměst- nání	nezaměst- naní krátko- době	nezam. dlouho- době a opak.	celkem	koef. Eta (sign. = ,000)
nedává jistotu	30,7	53,1	49,5	66,4	45,1	,308
neumožňuje slušný výdělek	41,2	66,8	45,4	49,7	48,8	,162
nedává možnosti postupu	63,0	77,3	45,4	49,7	67,0	,186
nedává možnosti vzdělávání	56,2	75,2	59,6	68,4	64,1	,235
příliš vyčerpává	53,9	47,5	45,2	55,2	51,2	,106
vyžaduje dlouhé dojíždění	38,9	35,9	38,0	34,0	37,0	,079
celkový index kvality zaměstnání (stupnice 1–5)	3,36	3,67	3,49	3,64	3,50	

Poznámka: Otázka zněla: „Poskytuje/dává Vaše zaměstnání možnosti?“ Nezaměstnaní hodnotili své poslední zaměstnání. Zahrnuty jsou odpovědi (rozhodně) ano.

Koef. ETA – vztah dané proměnné k proměnné „postavení na trhu práce“.

Zdroj: *Survey Sociální exkluze, data prosinec 2004, N = 2,225.*

Indikátory kvality zaměstnání potvrzují, že ať jsou aktuálně zaměstnaní či jsou naopak nezaměstnaní, pohybují se příjmově znevýhodnění lidé vesměs na sekundárním trhu práce.⁶ To pak znamená, že jejich zaměstnání většinu z nich (konkrétně asi dvěma třetinám) nepřináší možnosti postupu ani možnosti vzdělávání; asi polovinu příliš fyzicky vyčerpává, skoro polovinu neumožňuje slušný výdělek, nedává jistotu a asi ve čtyřiceti procentech případů vyžaduje oběť v podobě dlouhého dojíždění (to ovšem pro ně znamená dodatečné náklady i nezaplacený čas). Větší jistota současného/minulého zaměstnání je častěji deklarována v případě lidí s aktuálně stálým zaměstnáním a naopak nejméně často v případě aktuálně nezaměstnaných, a to opakovaně či dlouhodobě (Eta = 308, sign. = ,000). Je překvapivé, že u lidí s dočasným zaměstnáním zjišťujeme nejhorší indikace kvality zaměstnání, a to jak pokud jde o výdělek, tak pokud jde o možnosti postupu a vzdělávání – a to i v porovnání s aktuálně nezaměstnanými, dokonce i oproti opakovaně a dlouhodobě nezaměstnaným (v případě aktuálně nezaměstnaných jde o jejich minulé za-

⁶ Ten je charakterizován – na rozdíl od primárního trhu práce – nabídkou pracovních míst vyznačujících se nízkými požadavky na kvalifikaci, nejistotou zaměstnání, nestandardními formami zaměstnávání, jako jsou zejména dočasné smlouvy či absence písemné smlouvy, nedobrovolná práce na částečný úvazek, špatné pracovní podmínky a nízká úroveň mezd (i v důsledku toho, že tento segment trhu práce je na rozdíl primárního trhu práce, kde klíčovou roli hraje odborové vyjednávání, plně soutěživý). Pracovníci zde nejsou příliš chráněni kolektivními smlouvami či pracovní legislativou, jejich obrat je značný, příležitosti pracovního postupu a dalšího vzdělávání v zaměstnání mizivé; blíže viz [Sirovátka 1997: 19–27].

městnání). A kromě toho, hodnocení výdělku a možností postupu a vzdělávání v zaměstnání se ani u lidí se stálým zaměstnáním příliš výrazně neliší od hodnocení aktuálně nezaměstnaných. Žádný rozdíl není pak ani v hodnocení nároků na dojíždění a hodnocení fyzického vyčerpání v práci.

Pak tedy jediné jistota zaměstnání se jeví být charakteristikou, jež odlišuje kvalitu (posledního) zaměstnání podle aktuálního postavení na trhu práce. Tato jistota, která je nejvyšší v případě lidí s „trvalým“ zaměstnáním (se smlouvou na dobu neurčitou), je však na druhé straně doprovázena spíše nízkou kvalitou práce v jiných ohledech: nízkou výší výdělku, nízkými možnostmi postupu a vzdělávání, vyčerpáním v důsledku zaměstnání, nároky na dojíždění. Takové charakteristiky zaměstnání vyhodnocené zaměstnanými jsou srovnatelné s kvalitami práce, jež deklarují i nezaměstnaní, dokonce i opakovaně a dlouhodobě nezaměstnaní. Lidé s dočasným zaměstnáním pak překvapivě deklarují nejhorší charakteristiky svých zaměstnání.

V kontextu těchto zjištění můžeme dovozovat na straně osob patřících k marginální a příjmově znevýhodněné pracovní síle různé strategie. Zaměstnání pozitivně hodnocené v námi definovaných kvalitách není – jak vidět – pro větší část z nich pravděpodobně dosažitelné, a marginální příjmově znevýhodněná pracovní síla se za těchto okolností rozděluje na více kategorií: jedna, menší část, si udržuje spíše méně kvalitní, ale stabilnější zaměstnání, a těch si patrně cení zejména pro stabilitu a jistotu, jež poskytují. Jiná, převažující část, střídá ne-zaměstnanost a dočasná či méně stabilní zaměstnání, opět méně kvalitní i v dalších charakteristikách – může být k tomu vedena jednak pracovními pobídkami (naléhavou potřebou pracovního příjmu), jednak nadějí, že časem získá stabilnější a případně lépe placené zaměstnání. A konečně je zde část pracovní síly, jež zůstává trvaleji nezaměstnána, dílem patrně proto, že pociťuje nízké šance dosáhnout na stabilnější a kvalitní zaměstnání, a dílem proto, že vyhodnocuje nízké přínosy ze zaměstnání, jež se aktuálně nabízejí (zejména jde o nízké mzdy).

Příjmově znevýhodnění

Velkou část příjmově znevýhodněných osob a domácností představují zaměstnaní lidé. Obecně by bylo možné očekávat, že v této kategorii příjmově znevýhodněných byla naplněna jejich motivace k vyhledání a přijetí zaměstnání, a že jim tedy zaměstnání umožňuje dosahovat alespoň o něco vyšších příjmů v porovnání s nezaměstnanými a neaktivními. Pokud tedy vyjdeme z příjmů deklarovaných respondenty, výrazně se propadají ve srovnání se stabilně zaměstnanými (průměrný měsíční příjem na osobu v domácnosti, kde žijí, je při použití ekvivalenční škály 6200 Kč) zejména lidé ekonomicky neaktivní (průměrný měsíční příjem na osobu podle ekvivalenční škály v jejich domácnosti je 5050 Kč), tedy příjmy neaktivních jsou asi o pětinu nižší oproti stabilně zaměstnaným. Poněkud ale překvapuje skutečnost, že příjmová situace nezaměstnaných (průměrný měsíční příjem na osobu

Tabulka 4. Průměrné měsíční příjmy na osobu v domácnosti, kde respondent žije

zaměstnanost domácnosti		na osobu v Kč měs.	na osobu (Eurostat)	N
plně zaměstnaná	průměr	5060	6123	603
	s. odchylka	2456	2698	
částečně zaměstnaná	průměr	4320	5693	402
	s. odchylka	1484	1977	
ne-zaměstnaná	průměr	4673	5754	385
	s. odchylka	2722	3053	
	F (sign. ,000)	12,645	4,032	
	Eta	,134	,076	

Poznámka: Příjmy byly deklarovány pro 1390 respondentů z 2290.

Přepočet příjmu na osobu podle ekvivalenční škály: respondent váha 1, další dospělý váha 0,5, děti váha 0,3.

Zdroj: Survey Sociální exkluze, data prosinec 2004, N = 2,225.

v jejich domácnosti podle ekvivalenční škály je 5950 Kč) není příliš rozdílná proti stabilně zaměstnaným a že situace dočasně zaměstnaných je dokonce horší než situace nezaměstnaných (průměrný měsíční příjem na osobu v jejich domácnosti dle e. š. je 5600 Kč, tedy mají příjmy asi o 10 % nižší než stabilně zaměstnaní, zatímco v případě nezaměstnaných je rozdíl jen zanedbatelný).

Pokud hodnotíme příjmy na osobu v domácnostech respondentů ve vztahu k postavení všech členů jejich domácností na trhu práce (typologie OECD), pak lze obdobně konstatovat, že příjmová situace respondentů žijících v ne-zaměstnaných domácnostech je dokonce lepší než situace respondentů v částečně zaměstnaných domácnostech. Příjmy na osobu v ne-zaměstnaných domácnostech jsou přitom o méně než 10 % nižší v porovnání s příjmy plně zaměstnaných příjmově deprivovaných domácností (srov. tab. 4).

Postavení na trhu práce a ne-zaměstnanost, dokonce ani kumulovaná ne-zaměstnanost nehraje tedy až tak významnou roli pro výši příjmů příjmově znevýhodněných respondentů a jejich domácností. Dokonce lze říci, že příjmově znevýhodněným respondentům a jejich domácnostem se částečná zaměstnanost či dočasná zaměstnání příliš nevyplácí.

Příjmová situace respondentů se naproti tomu výrazně odlišuje podle typu rodiny, v níž žijí. Ti, kteří žijí osaměle nebo jako bezdětné páry (příjem 5150 Kč na osobu), a zejména jednočlenné domácnosti (7100/8400 Kč na osobu) mají v takovémto srovnání o třetinu i více vyšší příjmy – přepočteno na osobu v prvním případě se stejnou vahou všech členů či s použitím ekvivalenční škály ve druhém případě – než ti, kteří žijí v úplné domácnosti s dětmi (4450/5700 Kč) a neúplné domácnosti s dět-

mi (4350 Kč/5250), koef. ETA = ,426 ($F = 102,663$, sign. = ,000). Pokud se orientujeme podle hranice chudoby stanovené konvencí Eurostatu (60 % mediánového příjmu na osobu podle ekvivalenční škály) a na základě dat Mikrocenzu z roku 2002 na 6156 Kč na osobu (podle ekvivalenční škály), pak vidíme, že průměrné příjmy respondentů a jejich domácností – ať s dětmi či bez dětí – jsou stále asi o 10 % pod touto hranicí, ovšem příjmy domácností respondentů žijících bez dětí jsou rozhodně vyšší, než je hranice chudoby.

Materiální a sociální deprivace

Protože příjmy jsou jen nepřímou indikací chudoby a materiální deprivace a navíc nemusí vždy znamenat sociální exkluzi z hlediska přístupu k sociálním kontaktům, institucím a životním šancím,⁷ dává řada autorů přednost měření subjektivní materiální deprivace [Nolan, Whelan 1996; Barnes 2002; Whelan, Layte, Bertrand 2002]. Podobně i Eurostat zavádí indikátory měření chudoby a sociálního vyloučení založené na subjektivním posouzení deprivace v různých oblastech života [Eurostat 2000].

V porovnání s výsledky za celou populaci v ČR podle Šetření sociální situace domácností v roce 2001 (viz sloupec 1 v tabulce 5), jež zohlednilo metodiku Eurostatu, je podle našich dat patrná dosti výrazná deprivace příjmově znevýhodněných v celé řadě oblastí. Čtvrtina z nich má velké či menší problémy vyjít s příjmy a podobně polovina z nich nemůže včas platit účty za nájem a energie (oproti 17 %, resp. 13 % v celé populaci podle ŠSSD). Nepřekvapuje pak, že v oblasti základních životních potřeb – v případě našich indikátorů jde o stravování, oblékání, dovolenou – zjišťujeme značnou míru deprivace, když skoro polovina respondentů v našem souboru si nemůže dovolit jíst maso, ryby či drůbež každý druhý den, asi 60 procent nemůže kupovat nové oblečení a tři čtvrtiny nemůže vůbec trávit dovolenou mimo domov. Výrazně horší je v kontrastu k celé populaci v České republice situace ve vybavení jejich domácností předměty dlouhodobé spotřeby: například asi polovina z nich si nemůže dovolit vlastnit ani starý, ojetý automobil (proti 14 % v celé populaci). V porovnání s populací v ČR je u příjmově deprivovaných rovněž zjištěna relativně vyšší míra deprivace v podmínkách bydlení: třetina z nich trpí nedostatkem místa v bytě a skoro čtvrtina vlhkostí v bytě (proti 22 %, resp. 12 % v celé populaci). A také deklarují mnohem častěji zdravotní problémy (36 % proti 12 % v celé populaci).

Naopak příjmově znevýhodnění netrpí příliš často deprivací v sociálních kontaktech – nezaměstnaní postrádají dokonce kontakty s přáteli méně často než ostatní. Podobné zjištění již učinili při analýze deprivace nezaměstnaných Gallie, Paugam a Jacobs [2003]. Neznamená to ale, že by sociální kontakty, které udržují, přinášely potřebný sociální kapitál – zejména totiž postrádají širší, ale významné so-

⁷ Právě takové jsou obvyklé definiční znaky konceptu sociální exkluze [srovnej Room 1995; Atkinson et al. 2002].

Tabulka 5. Vybrané indikátory materiální deprivace a sociálního vyloučení podle postavení členů domácnosti respondenta na trhu práce (v %)

	ŠSSD 2001 (osoby)	příjmově deprivovaní celkem	dom. plně zaměst.	dom. částečně zaměst.	dom. ne- zaměst.	CC (sig. ,000)
finanční problémy						
má velké problémy vyjít s příjmy	16,6	24,9	15,4	20,8	37,9	,229
má problémy platit účty*	12,8	50,2	43,9	47,3	58,8	,134
deprivace v základních potřebách						
jíst maso/rybu/kuře každý druhý den	41,1	47,7	47,0	50,1	59,4	,111
kupovat nové šaty	47,7	59,8	50,2	56,4	72,4	,199
mít alespoň týden dovolenou mimo domov	49,7	73,0	62,9	70,7	85,5	,221
deprivace ve vybavení domácnosti						
telefon	5,8	12,1	7,7	6,3	19,4	,180
barevný TV	1,1	3,8	1,6	1,0	7,2	,149
auto	13,8	47,5	43,5	38,8	59,7	,173
deprivace v bydlení						
nemá koupelnu či sprchu	1,4	1,7	0,5	1,4	3,0	,086
nedostatek místa	22,0	34,3	29,9	37,4	37,4	,078
vlhko v bytě (strop, podlaha, stěny...)	12,6	22,1	17,6	23,6	26,2	,094
zdravotní problémy						
(velmi) špatné zdraví/pociťuje zdravotní problémy	12,5	35,8	35,2	32,5	38,5	nv
sociální deprivace						
setkává se s přáteli méně než jednou za měsíc	24,9	17,5	19,4	18,0	15,1	nv

Poznámka: * v posledních 12 měsících (nájem a energie);

CC – asociace dané položky s postavením respondenta na trhu práce.

Zdroj: ČSÚ – Šetření sociální situace domácností, data 2001 ($n = 27\ 000$),
survey Sociální exkluze, data prosinec 2004, $n = 2\,225$.

**Tabulka 6. Doplnující indikátory materiální deprivace a sociálního vyloučení
– podle postavení členů domácnosti respondenta na trhu práce (v %)**

respondent (případně někdo v jeho domácnosti):	celkem	dom. plně zam.	dom. část. zam.	dom. ne-zam.	CC (sign. ,000)
má hypotéku	25,6	32,6	31,5	14,5	,194
má důchodové připojištění	17,5	24,6	17,4	9,8	,174
má zdravotní/úrazové pojištění	37,9	47,3	45,0	23,0	,229
má možnost dát děti na studia (pokud mají děti)	52,5	61,3	61,0	33,7	,249
má možnost vyjít alespoň jednou za měsíc z domu na koncert, divadlo atp.	40,1	48,3	40,0	31,0	,154

Poznámka: Otázky zněly: „Máte Vy nebo někdo z rodiny...“

Zdroj: *Survey Sociální exkluze*, data prosinec 2004, N = 2,225.

ciální síť [Granovetter 1974], jež mohou být mobilizovány k získání kvalitního zaměstnání.

Míra deprivace v některých sledovaných položkách (subjektivní příjmová deprivace – vycházení s příjmy, dále možnost kupovat nové oblečení, možnost dovolené mimo domov) souvisí středně silně či spíše slabě (v ostatních položkách) s postavením jednotlivců na trhu práce.

Trvalá chudoba je podle [Layte, Whelan 2002] považována za rozhodující indikaci deprivace a zdroj sociálního vyloučení. V souboru příjmově deprivovaných nacházíme asi 35 % respondentů, kteří se cítí chudí déle než dva roky, a je zajímavé, že tento podíl je přibližně stejný jak v plně zaměstnaných domácnostech, tak i v částečně zaměstnaných domácnostech, ale i v nezaměstnaných domácnostech. Rozdíl mezi domácnostmi podle jejich postavení na trhu práce je omezen pouze na podíl těch, kteří se „vůbec necítí chudí“, když v plně zaměstnaných domácnostech je těchto 45 %, v částečně nezaměstnaných domácnostech 35 % a v ne-zaměstnaných domácnostech 23 %. Podíl těch, kteří se cítí krátkodobě chudí, je naopak 21 %, resp. 30 % a 40 % (koef. kontingence = ,223, sign. = ,000).

Deprivace v těch oblastech, jež nám indikují možnost naplnit „většinový způsob života“ a do určité míry i možnost ovlivnit vlastní osud či osud dětí, je v případě příjmově znevýhodněných relativně silná a přitom ještě více diferencovaná podle postavení na trhu práce, než je tomu v případě indikátorů materiální deprivace.

Zejména v případě respondentů žijících v ne-zaměstnaných domácnostech v porovnání s těmi, kdo žijí v plně i částečně zaměstnaných domácnostech (poslední dva typy se v tomto ohledu příliš neodlišují), je patrná velmi omezená možnost rozvíjet vlastní kulturní zájmy či umožnit dětem studium (deklaruje ji jen asi třetina těchto domácností) a podobně slabá je účast v důchodovém připojištění a využí-

Tabulka 7. Hodnoty kumulovaných indexů „silné deprivace“ (hodnota 0 až 100) podle postavení respondenta na trhu práce

respondent:	index I (13 položek)	index II (23 položek)	index III (6 položek sdruženo)	index IV (12 vybraných položek)
stálé zaměstnání	25,0	22,0	24,0	31,3
dočasné zaměstnání	33,3	29,5	31,6	42,1
nezam. krátkodobá	35,6	32,1	32,9	45,9
nezam. opak./dlouh.	36,1	32,0	33,4	45,7
ekon. neaktivní	34,7	31,6	31,0	46,0
celkem	31,2	27,7	29,2	39,6
F (sign. ,000)	48,410	48,342	40,457	50,882
Eta	,283	,283	,228	,290

Zdroj: Survey Sociální exkluze, data prosinec 2004, N = 2,225.

vání hypoték (10 až 15 %). V tomto ohledu je zřejmé, že zaměstnání a pracovní příjem poskytuje příjmově znevýhodněným a jejich domácnostem ne právě výrazně vyšší životní standard (jak jsme viděli z indikátorů příjmů a materiální deprivace), ale přece jen určitou jistotu a možnost disponovat příjmy a rozhodovat s větší jistotou o jejich použití, finančně plánovat. Právě to lze pokládat za součást participace na většinovém způsobu života, stejně jako i aktivní účast na trhu práce.

Vydeme-li pak při posouzení celkové míry deprivace a sociálního vyloučení z použitých indexů deprivace I, II a III, respondenti jsou v průměru silně deprivováni – asi 28–31 %, postavení na trhu práce má přitom na jejich deprivaci nejvýše středně silný vliv: zatímco není příliš rozdílu mezi nezaměstnanými, neaktivními a dočasně zaměstnanými, (indexy „silné deprivace“ dosahují 31 až 36 %) deprivace příjmově znevýhodněných se stálým zaměstnáním nepřesahuje 25 % a spíše je nižší. Hodnoty indexu IV, jenž pokládáme za nejvhodnější míru materiální deprivace (jde o omezený počet položek, zahrnuje přitom dodatečné indikátory sociálního vyloučení, nejlépe vyhovuje test reliability), pak dosahují v průměru asi 40 %. Hodnoty indexu jsou ale výrazně nižší u osob se stálým zaměstnáním (výrazná deprivace je na 31 %) proti osobám s dočasným zaměstnáním (42 %) a zejména pak proti nezaměstnaným a neaktivním osobám (46 %), koef. ETA = ,290 (F = 67,868, sign. = ,000).

Podobně se liší hodnoty indexů i v závislosti na postavení celé domácnosti, v níž příjmově znevýhodnění žijí, na trhu práce. Konkrétně je rozdíl mezi respondenty žijícími v plně či částečně zaměstnaných domácnostech na jedné straně a těmi, kteří žijí v ne-zaměstnaných domácnostech na straně druhé: silná deprivace je v průměru na úrovni 24–29 % (respondenti v zaměstnané domácnosti) proti 34–37 % (respondenti v ne-zaměstnané domácnosti) v indexech I až III a 34 % až 37 % (res-

pondenti v plně a částečně zaměstnané domácnosti) proti 48 % (respondenti v nezaměstnané domácnosti) v indexu IV (koef. ETA = ,279, F = 94,200, sign. = ,000). Na rozdíl od vlivu postavení domácnosti na trhu práce na celkovou deprivaci příjmově znevýhodněných je vliv velikosti a složení rodiny respondenta v případě celkové materiální deprivace výrazně slabší než její vliv v případě příjmového znevýhodnění. Sledujeme pak nejnižší deprivaci u respondentů, kteří žijí v bezdětných úplných domácnostech (index IV = 34 %), a menší deprivaci u respondentů žijících v úplných domácnostech s dětmi nebo žijících osaměle (index IV = 38–39 %) proti respondentům žijícím v neúplné domácnosti s dětmi (index IV = 45 %), koef. ETA = ,177, (F = 23,938, sign. = ,05). Pozitivní vliv postavení na trhu práce (zaměstnání) na snížení úrovně materiální deprivace můžeme vysvětlit zejména možností pravidelně disponovat příjmy, neboť výše příjmů se – jak jsme již dříve viděli – příliš neodlišuje. Této hypotéze odpovídá i středně silná korelace souhrnného indexu deprivace s indexem kvality zaměstnání, jenž vyjadřuje mimo výdělků jistoty a perspektivy se zaměstnáním spojené (hodnota koeficientu korelace Pearson mezi indexem kvality zaměstnání a indexem materiální deprivace IV je 0,291, hodnota korelace s indexem materiální deprivace I je ,298 – sign. = ,000).

Sociálněpolitická opatření

Využívání a hodnocení sociálních dávek

Viděli jsme, že zatímco závislost mezi postavením na trhu práce a výší průměrných příjmů v příjmově deprivovaných domácnostech je zanedbatelná, souvislost s materiální deprivací je středně silná – to proto, že zejména stále zaměstnání poskytuje jistotu a možnost disponovat příjmem a jeho užitím, ovlivňovat budoucnost vlastní rodiny. Jaká je pak souvislost mezi postavením na trhu práce a závislostí na sociálních dávkách? Jaká je role sociálních dávek při eliminaci materiální deprivace?

Aktuálně (v době rozhovoru) asi polovina příjmově deprivovaných pobírala dávku sociální pomoci a asi čtvrtina z nich pobírala podporu v nezaměstnanosti, přičemž rozdíl mezi respondenty žijícími v zaměstnaných a ne-zaměstnaných domácnostech, či mezi zaměstnanými a ne-zaměstnanými jednotlivci byl značný: jen 30 % osob žijících v plně zaměstnaných domácnostech a podobně 30 % osob se stálým zaměstnáním pobíralo dávku sociální pomoci, zatímco v případě respondentů nezaměstnaných a neaktivních to bylo asi 70 % (koef. kontingence CC = ,364, sign. ,000). Pokud bychom si všímali, zda vůbec v průběhu roku alespoň nějakou dobu a opakovaně pobírali tuto dávku, pak rozdíl mezi zaměstnanými a nezaměstnanými respondenty by byl podobný: 50 % (zaměstnaní) proti 90 % (ne-zaměstnaní). V případě pobírání podpory v nezaměstnanosti je pochopitelně rozdíl podle postavení respondenta na trhu práce značný – nicméně mezi nezaměstnanými podporu nepobírá víc než polovina: buď jim nárok nevzniká, nebo jde o dlouhodobě nezaměstnané – podpora je totiž poskytována jen šest měsíců a nebo byli z registrace vyřazení úřadem práce, a nárok jim tak zanikl.

Tabulka 8. Logistická regrese – poměr pravděpodobnosti, že respondent:

a) nepobírá dávky sociální pomoci,

b) nepociťuje obtíže vycházet s příjmy

	nepobírá aktuálně doplatek do životního minima		nemá (velké) obtíže vyjít s příjmy	
	Exp(B)	sign.	Exp(B)	sign.
nezaměstnaná domácnost	,13	,000	,33	,000
částečně zaměstnaná dom.	,46	,000	,56	,001
plně zaměstnaná domácnost	ref.		ref.	
úplná domácnost s dětmi	,58	,000	,62	,004
neúplná domácnost s dětmi	,33	,000	,47	,019
jednočlenná domácnost	,84	,317	,44	,017
úplná domácnost bez dětí	ref.		ref.	
základní vzdělání	,75	,230	,34	,000
vyučen	,91	,668	,67	,119
střední s maturitou	1,25	,299	1,09	,774
vysokoškolské	ref.		ref.	
zdravotní obtíže	,97	,729	,64	,000
bez zdravotních obtíží	ref.		ref.	

	Model Summary	Model Summary
Chi square	455,990 (9) sig. ,000	232,032 (9) sig. ,000
-2 Log likelihood	2553,492	2267,004
Nagelkerke R Square	,253	,147

Zdroj: Survey Sociální exkluze, data prosinec 2004, N = 2,225.

Při srovnání vlivu různých faktorů (viz tabulka 8) se prokazuje, že vliv postavení domácnosti respondenta na trhu práce je klíčová proměnná určující (ne)závislost na sociálních dávkách (jedná se o doplatek do životního minima) mezi příjmově znevýhodněnými, zatímco ostatní charakteristiky, jako je vzdělání, zdravotní stav, složení rodiny, nehrají tak významnou roli. Sledujeme tedy, že jak (ne)závislost na sociálních dávkách, tak subjektivní příjmová deprivace je závislá především na postavení členů domácnosti na trhu práce, (ne)závislost na dávkách ovšem daleko silněji. Vedle toho hraje pro příjmovou deprivaci určitou roli typ rodiny (neúplné i úplné rodiny s dětmi jsou více příjmově deprivovány a také více závislé na sociálních dávkách než domácnosti bez dětí). Konečně jsou vlivné i některé další individuální charakteristiky, zejména vzdělání (nižší vzdělání je spojeno s vyšší deprivací).

cí) a zdravotní stav (horší zdravotní stav je spojen s vyšší deprivací); charakteristiky, jako je pohlaví, věk, etnická příslušnost, nemají statisticky významný vliv (a nebyly do modelu zařazeny) – v případě etnické příslušnosti dlužno podotknout, že statistickou významnost ovlivnil nízký počet takto deklarovaných případů (40).

Zachytili jsme tedy silný vliv postavení na trhu práce na závislost na dávkách, zatímco vliv postavení na trhu práce na průměrné příjmy na člena domácnosti příjmově znevýhodněných respondentů byl v podstatě nulový. Totiž, domácnosti příjmově deprivovaných respondentů, zejména ty s dětmi, se pohybují kolem hranice životního minima – ať už pracují nebo nepracují. Příjem ze zaměstnání nicméně eliminuje pobírání sociálních dávek tím, že zvyšuje mírně příjem domácnosti a vedle toho vyvolává nutnost dokládat příjmy. Při ztrátě nároku a pozdějším poklesu pracovního příjmu je potřeba znovu žádat o dávky, což může přinést přinejmenším časové zpoždění v získání prostředků. Příjmové znevýhodnění proto nemusí být v důsledku zaměstnání (zejména dočasného) tak efektivně eliminováno jako závislost na sociálních dávkách. Vedle toho trvalejší osobní charakteristiky, jako je vzdělání a zdravotní stav, mají na subjektivní příjmovou deprivaci – jak vidíme z tabulky 8 – jistý vliv, i když naproti tomu neovlivňují příliš aktuální závislost na dávkách. Lze totiž předpokládat, že tyto charakteristiky ovlivňují mimo jiné dlouhodoběji charakter dostupných zaměstnání, a proto i výši výdělků, schopnost akumulovat prostředky a následně míru příjmové deprivace.

Příjmové znevýhodnění jsou většinou dost kritičtí k výši/štědrosti sociálních dávek: 73 % je pokládá za příliš nízké na to, aby jim skutečně v jejich situaci pomohly. Kromě toho, 46 % respondentů pokládá proces žádání o podpory za příliš komplikovaný a stejně tak 46 % pokládá pravděpodobnost odmítnutí žádosti o sociální dávku za vysokou. Plná třetina (34 %) příjmově deprivovaných se cítí v důsledku pobírání sociálních dávek stigmatizována a říká, že by jejich pobírání raději zatajila před svými přáteli. A tak můžeme předpokládat, že nevyužívání sociálních dávek nebude výjimečné. Na faktory, jež nevyužívání dávek u nás ovlivňují, upozornil již dříve Mareš [2001]. Jeho předpoklad o nevyužívání dávek koresponduje se zjištěním, že část našeho výběrového souboru o sociální dávky nežádala, i když svou situaci pokládá za stejně obtížnou, jako je situace aktuálních příjemců dávek, a také deklarovala vyšší příjmů v průměru na stejné úrovni, jako byly příjmy poživatelů dávek. Právě obtíže v procesu vyřizování žádosti o dávky a vysoká pravděpodobnost jejich nepřiznání v tom hraje podle všeho významnou roli. Nečerpání nároku na dávku, na kterou byl předpokládán nárok, je častější právě v případě respondentů z rodin s dětmi, kde některý z rodičů pracuje. Důvodů je asi více – jednak je v tomto případě v domácnosti určitý pracovní příjem, ten pak ještě doplní dávky státní sociální podpory až blízko k hranici životního minima či mírně přes ni, a tak dávky sociální pomoci nejsou tak často vyřizovány s ohledem na jejich menší přínos pro domácnost, nejistotu o nároku, komplikovanost procesu žádání a/nebo stigma s ním spojené.

V názoru na sociální dávky jsme nezjistili významnější rozdíly podle postavení respondentů na trhu práce. Lze z těchto odpovědí usuzovat, že systém sociálních

dávek netlumí u většiny reálných či potenciálních příjemců dávek motivaci k přijetí zaměstnání? Jednak totiž vidíme, že výše dávek je hodnocena respondenty většínou jako nízká, jednak také vidíme, že značná část příjmově znevýhodněných pracuje, i když hodnotí kvalitu zaměstnání jako nízkou a příjmy nepřilíh vyší ve srovnání s nezaměstnanými, a navíc, asi třetina z těch, kteří pracují, má jen dočasné zaměstnání a příjmy dokonce nižší než nezaměstnaní. Nicméně zaměstnání, ať už je jakékoliv, jim zjevně poskytuje určitou jistotu v možnosti disponovat příjmem a je patrně více způsobu určitou ochranou před těmi formami deprivace, které spojujeme se „sociálním vyloučením“. Značná část příjmově znevýhodněných si pak tyto výhody zjevně uvědomuje.

Je ale ještě otázkou, zda jsou příjmy ze zaměstnání ve srovnání se sociálními dávkami dostatečnou pobídkou právě pro ty, kteří jsou dlouhodobě závislí na sociálních dávkách, z nichž někteří ovšem ztrácejí naději na získání (kvalitního) zaměstnání, pokud na ně aspirují. Zachytili jsme totiž určitý, byť malý podíl tzv. *discouraged*. V jejich případě může hrát z hlediska pracovní pobídky negativní roli skutečnost, že sociální dávky umožňují příjem často dokonce srovnatelný s příjmy pracujících nízkopříjmových domácností, jenž se pohybuje dosti pravidelně, i když v závislosti na typu domácnosti, mezi 70–90 % náhradového poměru [Sirovátka, Žížlavský 2003; Večerník 2004; OECD 2004].⁸ Kromě toho, jakmile vstupují do hry nejistoty spojené se získáním dávek v případě jejich potřeby, při rozhodování o pracovní aktivitě musí tyto nejistoty nezaměstnaní kalkulovat jako dodatečné náklady spojené s případnou budoucí nezaměstnaností. Atkinson [1999] proto upozorňuje, že kalkulace nákladů na budoucí nezaměstnanost se promítá do vymíněné mzdy, za kterou jsou nezaměstnaní ochotni přijmout zaměstnání, a čím je tato nejistota vyšší, tím je vyšší i „vymíněná mzda“. Jordan [1992] dokládá na výzkumu provedeném v nízkopříjmových domácnostech v Anglii, že dlouhodobě nezaměstnaní dávají (a to vcelku racionálně) často přednost jistotě sociálních dávek před nejistým zaměstnáním, rizikem ztráty nároku a nejistotou opětovného získání dávek. V našich podmínkách rozbor databáze příjemců dávek sociální pomoci prokázal, že průměrná doba jejich souvislého pobírání je asi rok a půl (!) a že skoro třicet procent příjemců dávek je pobírá déle než dva roky [Sirovátka, Trbola 2003], a lze tedy podobnou strategii u části z nich předpokládat.

Šance vymanit se z marginální pozice na trhu práce a deprivace

Ve hře je dost široký okruh faktorů, jež ovlivňují možnosti vymanit se ze situace chudoby a deprivace, jako je celková situace na trhu práce, uspořádání sociální struktury a mobilitních kanálů, působení instituce rodiny a také opatření veřejné

⁸ Je třeba si uvědomit, že zatímco je minimální mzda v relaci na průměrnou mzdu u nás stále níže proti zemím EU-15, relace garantovaného životního minima k minimální mzdě je naopak vyšší, než je tomu ve většině zemí EU-15. Je to zejména důsledek podstatně nižší produktivity práce, a tedy nižší kupní síly.

politiky: jde o institucionální uspořádání přístupu ke vzdělání včetně celoživotního vzdělávání, sociální služby, ochranu před diskriminací na trhu práce atd. Pro kategorie lidí, kteří mají menší šance na trhu práce a jsou na něm marginalizováni, mají ovšem opatření veřejné politiky směřující k jejich začlenění dost často klíčovou roli.

Námi oslovení příjmově znevýhodnění respondenti hodnotili své šance vymanit se z chudoby převážně jako malé, přičemž rozdíly podle jejich postavení na trhu práce nejsou příliš velké (koef. kontingence $CC = ,110$, sign. = $,05$). Hodnocení šancí na vymanění se z chudoby souvisí středně silně s trváním subjektivní chudoby (koef. kontingence $CC = ,259$, sign. = $,000$), když lidé, kteří se déle než dva roky cítí subjektivně chudí, propadají nejčastěji úplné skepsi, pokud jde o šance vymanit se z této situace (asi 45 % z nich nevidí vůbec žádné šance a ostatní až na výjimky vidí jen malé šance vymanit se z chudoby).

Právě pro ty, jejichž příjmová deprivace souvisí s postavením na trhu práce (ne-zaměstnaností, nestabilitou a nízkou kvalitou zaměstnání), což je velká většina našich respondentů, mohou být příležitosti, jak toto postavení trvaleji změnit, programy rekvalifikace, tedy zlepšení jejich zaměstnatelnosti, lidského kapitálu, a tím i příležitosti k zaměstnání. Někteří autoři [Esping-Andersen et al. 2002; Kvist, Jaeger 2002] proto pokládají za klíčové hledisko pro rozlišení režimů sociálního státu v kontextu „nových sociálních rizik“ důraz na zvyšování lidského kapitálu nekvalifikované a strukturální změnou postižené pracovní síly.

V našem případě, bez ohledu na jejich postavení na trhu práce, se aktuálně účastnilo rekvalifikací asi 5 % souboru příjmově deprivovaných (mezi nezaměstnanými to pak bylo o něco více – skoro 7 %, což mimochodem dost přesně odpovídá statistikám Ministerstva práce a sociálních věcí za rok 2004). Kromě toho ale více než čtvrtina příjmově deprivovaných měla o rekvalifikaci / další vzdělávání zájem, aniž by jej však mohla realizovat. Mezi nezaměstnanými byl zájem o rekvalifikaci dokonce vyšší (31 %) než mezi ostatními. Nedá se přitom říci, že by zájem o rekvalifikaci slábnul či sílil s trváním subjektivní chudoby. S trváním deprivace však slábne – bohužel – právě reálná účast v rekvalifikacích. To například znamená, že ti lidé, kteří jsou příjmově deprivováni vystaveni více než dva roky, se účastní rekvalifikací jen ve 3 % případů. Naše zjištění v tomto případě opět dost přesně odpovídají jiným zjištěním o relativně malém rozsahu opatření aktivní politiky zaměstnanosti v České republice u nejvíce znevýhodněných skupin nezaměstnaných, podle dat Ministerstva práce a sociálních věcí [Sirovátka et al. 2004].

Formy rekvalifikace a vzdělávání, jichž se příjmově deprivováni účastní, se mimo to dost odlišují podle jejich postavení na trhu práce (koef. kontingence $CC = ,412$, sign. = $,000$), protože zaměstnaní využívají přínosnějších forem zkvalitnění lidského kapitálu než nezaměstnaní. Nejčastěji (ve 40 % případů) se účastníci rekvalifikací zapojují do programů organizovaných úřadem práce, zejména je to více než polovina nezaměstnaných účastníků rekvalifikací. Asi 20 % účastníků rekvalifikací se zapojilo do kurzů k zvýšení kvalifikace či získání výučního listu a v ostatních případech (je to skoro 30 %) se jedná o studium na střední či vysoké škole. Těchto vyš-

ších forem studia při zaměstnání se však účastní až polovina těch účastníků rekvalifikací a vzdělávání, kteří mají stále zaměstnání, zatímco z nezaměstnaných jen asi 15 % účastníků všech rekvalifikací.

Závěry

Postavení na trhu práce je určujícím faktorem příjmového znevýhodnění, jelikož riziko nízkých příjmů (pod hranici životního minima), stejně jako riziko subjektivní příjmové deprivace u nezaměstnaných je mnohonásobně vyšší než u zaměstnaných. Přesto jsou příjmově znevýhodnění lidé a jejich domácnosti heterogenní skupinou. Zaměstnaní mezi nimi představují významnou část. Na druhé straně podíl nezaměstnaných je rovněž relativně vysoký a navíc jejich zcela dominující složku představují opakovaně a dlouhodobě nezaměstnaní. V domácnostech příjmově znevýhodněných je víc než třetina domácností, kde nikdo nepracuje. Větší část mezi nimi ovšem tvoří domácnosti nezaměstnaných jednotlivců. Naproti tomu v úplných domácnostech pozorujeme nejčastěji u partnerů souběh zaměstnanosti a nezaměstnanosti (v polovině případů), dokonce je zde i značný podíl domácností obou pracujících partnerů.

Marginální postavení na trhu práce se ale projevuje ještě jinými způsoby: jednak více než třetina zaměstnaných příjmově znevýhodněných osob má zaměstnání jen dočasné nebo bez pracovní smlouvy. Znevýhodnění se projevuje dost silně i v nízké „kvalitě“ zaměstnání, neboť větší část příjmově znevýhodněných není spokojena s jistotou současného či minulého zaměstnání ani s výdělkem, asi polovina je nespokojena s možnostmi postupu, možnostmi vzdělávání, namáhavostí práce a nároky na dojíždění – bez rozdílu, ať už jde o aktuálně zaměstnané či nezaměstnané.

Výše příjmů zaměstnaných a nezaměstnaných se diferencuje jen málo, více se ale diferencuje podle složení jejich domácností. Bezdětné domácnosti se pohybují výrazně nad hranicí životního minima či chudoby, zatímco domácnosti s dětmi v průměru kolem hranice životního minima a pod hranicí chudoby. Naproti tomu příjmová a materiální deprivace, která je relativně silná ve více dimenzích (finanční situace domácností a zadlužení, základní potřeby, bydlení, vybavení domácností), se více diferencuje podle postavení dotázaných i jejich domácností jako celku na trhu práce (jen v menší míře podle přítomnosti dětí v domácnosti). Nejvýraznější diferenciaci podle postavení na trhu práce zjišťujeme u příjmově znevýhodněných v indikátorech deprivace zohledňujících „většinový“ způsob života a možnosti ovlivnit životní šance vlastní a dětí. Postavení příjmově znevýhodněných na trhu práce ještě silněji než subjektivní materiální deprivaci ovlivňuje stupeň závislosti na sociálních dávkách, zatímco jiné individuální charakteristiky mají na tuto závislost menší vliv. Nicméně se v příjmové deprivaci projevuje vliv těch charakteristik, jež dlouhodobě určují nejen přístup k zaměstnání, ale i jeho kvalitu, jako je vzdělání a zdravotní stav.

Sociální dávky jsou příjmově znevýhodněnými většinou pokládány za příliš nízké, vedle toho skoro polovina hodnotí proces žádání o ně jako příliš komplikovaný a pravděpodobnost odmítnutí jejich žádosti jako vysokou. A třetina z nich se cítí dávkami stigmatizována před svým okolím. Tyto okolnosti mohou souviset s tím, že jen polovina z příjmově deprivovaných dávky aktuálně pobírá a mnozí o ně vůbec nežadají, i když o tom uvažují. Skoro devadesát procent příjmově znevýhodněných konstatuje, že nemá žádné nebo jen malé šance vymanit se ze situace příjmové a materiální deprivace, bez ohledu na jejich aktuální postavení na trhu práce. Jen 5 % z nich se aktuálně účastní rekvalifikací či programů vzdělávání, jež by ovšem mohly zlepšit jejich šance na trhu práce nejvíce, a další čtvrtina z nich vyjadřuje zájem o vzdělávání, aniž by však byl tento zájem realizován.

Příjmově znevýhodněné můžeme charakterizovat převážně jako marginální pracovní sílu, skládající se z několika segmentů: část z nich si udržuje spíše méně kvalitní, ale stabilnější zaměstnání. Jistota zaměstnání a pracovního příjmu je pro ně bez ohledu na jeho vyšší určitou ceněnou možností ovlivňovat vlastní život a podporovat si životní styl a šance dostupné „většině“ společnosti. Této jistotě jsou ale často obětovány jiné kvality zaměstnání, zejména výše výdělku: zdá se například, že jsou tito pracovníci dostatečně mzdově flexibilní v závislosti na možnostech, jež nalézají na trhu práce.

Jiná část příjmově znevýhodněných střídá dočasná či méně stabilní zaměstnání s krátkodobou nezaměstnaností, ve snaze dostat se postupně ke stabilnějšímu a případně výhodnějšímu zaměstnání, a tak i k možnostem získat více jistot a možností ovlivnit svůj vlastní život. Signifikantní je, že kvalita zaměstnání, jež získávají (včetně mzdy), je z jejich pohledu často nízká, dokonce je hodnocena hůře než dřívější zaměstnání aktuálně nezaměstnaných. Pobídkou k přijetí takovýchto méně výhodných zaměstnání mohou být aspirace na lepší zaměstnání, stejně jako nejistota a stigmatizace spojená se (znovu)získáváním nároku na sociální dávky.

A konečně je zde část příjmově znevýhodněných, jež zůstává déle nezaměstnána, anebo opakuje nezaměstnanost velmi často. Patrně jednak proto, že hodnotí realisticky své nízké šance dosáhnout na stabilnější a kvalitní zaměstnání, ale patrně i proto, že nechce riskovat ztrátu nároku na sociální dávky a nejistoty spojené s jejich znovuzískáním. Zejména tato část příjmově znevýhodněných se dostává do stavu trvalejší závislosti na sociálních dávkách: dávky jsou v průměru dokonce vyšší v porovnání s příjmy ze zaměstnání.

Je zajímavé, že ač rozdíly v závislosti na sociálních dávkách mezi těmito segmenty nízkopříjmových domácností jsou značné, rozdíly v kvalitě aktuálního či dosažitelného zaměstnání jsou zanedbatelné, stejně jako rozdíly v příjmech. Rozdíly v míře materiální deprivace jsou však přece jen o něco větší a projevují se hlavně v oblastech, jež souvisejí s většinovým životním stylem a možnostmi ovlivnit vlastní životní situaci.

V kontextu tzv. „režimů“ trhu práce naše zjištění naznačují, že příjmově znevýhodněné a na trhu práce marginalizované skupiny jsou poutány dost silně k sekundárnímu segmentu trhu práce, jenž se silně opírá o princip mzdové a nominál-

ní flexibility. Umožňuje jim získávat zaměstnání převážně s nízkou kvalitou, tedy zaměstnání dost málo placená, spojená spíše s menší jistotou. Podpora možností zlepšení lidského kapitálu a šance uniknout materiální deprivaci jsou při těchto zaměstnáních vnímány jako nízké. Situace v tomto segmentu může být chápána jako blížká „liberálnímu režimu trhu práce“, když vedle špatné dostupnosti „kvalitních“ pracovních míst je příjmová a materiální deprivace relativně značné části zaměstnaných a většiny nezaměstnaných výrazná (ačkoli stále diferencovaná). Pro část příjmově deprivovaných je taková situace pobídkou a přijímají požadavky mzdové flexibility a výhody pracovních příjmů, pro jiné – s ohledem na nízké kvality a nejistoty případného přijatého zaměstnání (a návazně na nejistotu spojenou se znovuzískáváním sociálních dávek v případě ztráty takového nejistého zaměstnání) na jedné straně a na druhé straně s ohledem na relativně přijatelnou výši sociálních dávek ve srovnání s dosažitelnými výdělky – je závislost na sociálních dávkách alternativou nikoliv sice preferovanou, ale za daných okolností přijatelnou.

TOMÁŠ SIROVÁTKA je profesorem na katedře sociální politiky a sociální práce Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kde učí kurzy o sociální politice a o pracovním trhu. Výzkumně se zabývá nezaměstnaností a sociální politikou. Vydal monografii Marginalizace na pracovním trhu (Brno, Masarykova univerzita 1997), Česká sociální politika na prahu 21. století (Brno, Masarykova univerzita 2000). Publikuje v Sociologickém časopisu, v Politické ekonomii, v zahraničních časopisech zaměřených na veřejnou politiku – např. společně se S. Saxonbergem Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe (Journal of Comparative Policy Analysis 2006-8 (2): 189–206).

PETR MAREŠ je profesorem na katedře sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se sociálními problémy, nerovnostmi, chudobou, nezaměstnaností. Vedle kurzů k těmto tématům vede na FSS MU také kurzy Metodologie sociálních věd, Kvalitativní výzkum a Analýza dat. Publikuje především v Sociologickém časopisu. V roce 1994 vydal monografii Nezaměstnanost jako sociální problém (Sociologické nakladatelství – reedice 1998 a 2002), v roce 1995 Status for the Poor (Occasional papers – University of Essex) a v roce 1999 monografii Sociologie nerovnosti a chudoby (Sociologické nakladatelství).

K obdobnému tématu publikovali oba autoři v roce 2005 kapitolu „Poverty in the Czech Republic and the Policies to Combat it“ v knize Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania, metody, wyniki (Poverty and Social Exclusion. Researches, Methods and Results), editované Stanisławou Golinowskou, Elżbietou Tarkowskou i Irenou Topińską (Warszawa: IPiSS) a v roce 2006 stať: „Poverty, Social Exclusion and Social Policy in the Czech Republic“ v časopise Social Policy and Administration, 40 (3): 288–303 (Blackwell).

Literatura

- Atkinson, A. B. 1998. *Poverty in Europe*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Atkinson, A. B. 1999. *The Economic Consequences of Rolling Back the Welfare State*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Atkinson, A. B., B. Cantillon, E. Marlier, B. Nolan. 2002. *Social Indicators: The EU and Social Inclusion*. Oxford: Oxford University Press.
- Barnes, M., C. Heady, S. Middleton, J. Millar, F. Papadopoulos, G. Room, P. Tsakoglou. 2002. *Poverty and Social Exclusion in Europe*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Bauman, Z. 1998. *Work, Consumerism and the New Poor*. Oxford: Oxford University Press.
- Beck, U. 2000. *The New Brave World of Work*. Cambridge: Polity Press.
- Berger, S., M. J. Piore. 1980. *Dualism and Discontinuity in Modern Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G. 1999. *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G., D. Gallie, A. Hemerijck, J. Myles. 2002. *Why We Need a New Welfare State?* Oxford: Oxford University Press.
- Eurostat 2000. *European Social Statistics: Income, Poverty and Social Exclusion*. Luxembourg: Eurostat.
- Gallie, D., S. Paugam, S. Jacobs. 2003. „Unemployment, Poverty and Social Isolation.“ *European Societies* 5 (1): 1–32.
- Gallie, D. 1999. „Unemployment and Social Exclusion in the European Union.“ *European Societies* 1 (2): 139–167.
- Gazier, B. 1999. *Employability. Theory and Practice*. Geneva: ILO.
- Gallie, D., S. Paugam (eds.). 2000. *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Giddens, A. 1998. *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Granovetter, M. S. 1974. *Getting a Job: A Study of Contacts and Careers*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Halleröd, B. 1995. „The Truly Poor. Direct and Indirect Consensual Measurement of Poverty in Sweden.“ *European Journal of Social Policy* 5 (2): 111–129.
- Heery, E., J. Salmon. 2000. *The Insecure Workforce*. London: Routledge.
- Jordan, B. 1992. *Trapped in Poverty. Labour Market Decisions in Low Income Households*. London: Routledge.
- Kvist, J., M. M. Jaeger. 2002. *Up for Challenge? Western European Welfare States under Pressure*. Copenhagen: The Danish National Institute for Social Research.
- Layte, R., Ch. T. Whelan. 2002. „Cumulative disadvantage or individualisation? A comparative analysis of poverty risk and incidence.“ *European Societies* 4 (2): 209–233.
- Lødemel, I., H. Trickey (eds.). 2001. *An Offer You Can't Refuse. Workfare in International Perspective*. Bristol: The Policy Press.
- Lindbeck, A., D. J. Snower. 1989. *The Insider-Outsider Theory of Employment and Unemployment*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Mareš, P. 2001. *Nevyužívání sociálních dávek*. Výzkumná zpráva. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí (www.vupsv.cz).
- Mareš, P., Sirovátka, T. 2005. „Unemployment, Labour Marginalisation and Deprivation.“ *Czech Journal of Economics and Finance* 55 (1–2): 54–67.
- Nolan, B., Ch. T. Whelan. 1996. *Resources, Deprivation and Poverty*. Oxford: Oxford University Press.
- OECD. 2004. *Benefits and Wages. OECD Indicators*. Paris: OECD.

- Offe, C. 1985. *Disorganised Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Paugam, S. 1995. „The Spiral of Precariousness: A Multidimensional Approach to the Process of Social Disqualification in France.” Pp. 49–79 in G. Room (ed.). *Poverty and Social Exclusion in Europe*. Bristol: The Policy Press.
- Room, G. 1995. *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Cambridge: Polity Press.
- Sainsbury, D., A. Morissens. 2002. „Poverty in Europe in the mid-1990s: the effectiveness of means-tested benefits.” *Journal of European Social Policy* 12 (4): 307–327.
- Saraceno, Ch. (ed.). 2002. *Social Assistance Dynamics in Europe. National and Local Poverty Regimes*. Bristol: The Policy Press.
- Schmid, G., B. Gazier (eds.). 2002. *The Dynamics of Full Employment. Social Integration Through Transitional Labour Markets*. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing.
- Sen, A. 1992. *Inequality Re-examined*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Serrano Pascual, A. (ed.). 2004. *Are Activation Policies Converging in Europe? The European Employment Strategy for Young People*. Brussels: ETUI.
- Sirovátka, T. 1997. *Marginalizace na pracovním trhu. Příčiny diskvalifikace a selhávání pracovní síly*. Brno: Masarykova univerzita.
- Sirovátka, T., R. Trbola. 2003. *Sociální dávky a jejich příjemci*. Výzkumná zpráva. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí (www.vupsv.cz).
- Sirovátka, T., M. Žižlavský. 2003. „Nezaměstnanost a pracovní pobídky.” *Politická ekonomie* 51 (3): 339–406.
- Sirovátka, T., M. Horáková, V. Kulhavý, M. Rákoczyová. 2004. *Efektivnost opatření aktivní politiky zaměstnanosti v roce 2003*. Výzkumná zpráva. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí (www.vupsv.cz).
- Sirovátka, T., P. Kofroň, M. Rákoczyová, O. Hora, R. Trbola. 2005. *Chudoba a sociální vyloučení v České republice ve srovnání se zeměmi Evropské unie*. Výzkumná zpráva. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí (www.vupsv.cz).
- Sirovátka, T., P. Mareš. 2005. „Poverty in the Czech republic and the policies to combat it.” Pp. 252–277 in S. Golinowska, E. Tarkowska, I. Topińska (eds.). *Ubóstwo i wykluczenie społeczne: badania, metody, wyniki*. Warszawa: IPiSS.
- Standing, G. 1999. *Global Labour Flexibility. Seeking Distributive Justice*. Houndmills, Basingstoke, London: Palgrave Macmillan. New York: St. Martin's Press.
- Van Berkel, R., I. H. Møller (eds.). 2002. *Active Social Policies in the EU. Inclusion through Participation?* Bristol: The Policy Press.
- Večerník, J. 2004. „Who Is Poor in the Czech Republic? The Changing Structure and Faces of Poverty after 1989.” *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40 (6): 807–834.
- Whelan, Ch. T., R. Layte, M. Bertrand. 2002. „Multiple Deprivation and Persistent Poverty in the European Union.” *Journal of Social Policy* 12 (2): 91–105.

Příloha

Přehled položek v indexech deprivace I až IV

index I (13 položek podle Eurostatu, 2000)	index II (23 položek)	index III (23 položek, sdruženy v šesti dílčích položkách)	index IV (12 vybraných položek)
reliabilita: alpha = ,7345 F = 109,4514 (prob. ,0000)	alpha = ,6743 F = 724, 2615 (prob. ,0000)	alpha = ,5814 F = 2050,066 (prob. ,0000)	alpha = ,7423 F = 505,8052 (prob. ,0000)
finanční deprivace – vychází s příjmy s velkými obtížemi – má problém platit nájem	finanční deprivace – vychází s příjmy s velkými obtížemi – má problém platit nájem	finanční deprivace	finanční deprivace – vychází s příjmy s velkými obtížemi – má problém platit nájem
deprivace v základních potřebách a životním stylu – nemá maso, ryby, drůbež každý druhý den – nemůže kupovat nové oblečení – nemůže si dovolit týden dovolené mimo domov	deprivace v základních potřebách – nemá maso, ryby, drůbež každý druhý den – nemůže kupovat nové oblečení – nemůže si dovolit týden dovolené mimo domov – nemůže si dovolit vytápět dostatečně byt – nemůže si dovolit dát děti na studia – nemůže si dovolit jednou týdně vyjít na koncert, divadlo, večeri mimo domov	deprivace v základních potřebách	deprivace v základních potřebách – nemá maso, ryby, drůbež každý druhý den – nemůže kupovat nové oblečení – nemůže si dovolit týden dovolené mimo domov – nemůže si dovolit vytápět dostatečně byt – nemůže si dovolit dát děti na studia – nemůže si dovolit jednou týdně vyjít na koncert, divadlo, večeri mimo domov

deprivace v bydlení

- nedostatečný prostor v bytě
- vlhko v bytě
- nemá koupelnu, sprchu v bytě

deprivace v bydlení

- nedostatečný prostor v bytě
- vlhko v bytě
- nemá koupelnu, sprchu v bytě
- společné bydlení s jinou rodinou
- nedostatek světla v bytě
- nevyhovující vytápění bytu
- není splachovací WC
- není kuchyň

deprivace v bydlení

deprivace v bydlení

- nedostatečný prostor v bytě
- vlhko v bytě

deprivace ve vybavení předměty dlouhodobé spotřeby

- nemá barevný TV
- nemá telefon
- nemá auto

deprivace ve vybavení předměty dlouhodobé spotřeby

- nemá barevný TV
- nemá telefon
- nemá auto
- nemá automatickou pračku
- nemá PC

deprivace ve vybavení předměty dlouhodobé spotřeby

deprivace ve vybavení předměty dlouhodobé spotřeby

- nemá telefon
- nemá auto

zdravotní problémy

- cítí značné zdravotní problémy

zdravotní problémy

- cítí značné zdravotní problémy

zdravotní problémy

sociální vztahy

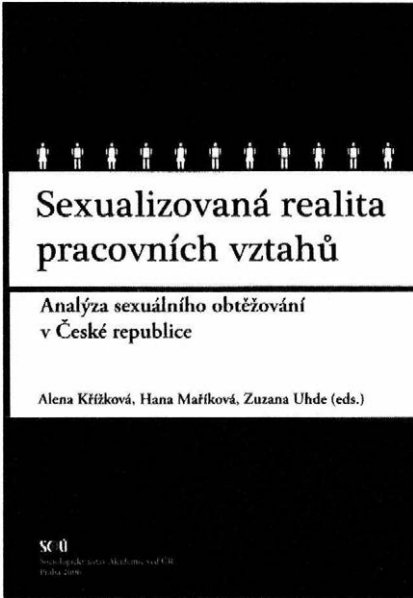
- stýká se se sousedy, přáteli, rodinou méně než jednou za měsíc

sociální vztahy

- stýká se se sousedy, přáteli, rodinou méně než jednou za měsíc

sociální vztahy

Alena Křížková, Hana Maříková,
Zuzana Uhde (eds.), Marie Čermáková,
Radka Dudová, Barbara Havelková

Sexualizovaná realita pracovních vztahů

Analýza sexuálního obtěžování
v České republice

Alena Křížková, Hana Maříková, Zuzana Uhde (eds.)

SOU
Sociologický ústav Akademie věd ČR
Praha 2006

Sexualizovaná realita pracovních vztahů

Analýza sexuálního obtěžování
v České republice

Sexuální obtěžování představuje jeden z projevů a současně jednu z příčin genderové nerovnosti na trhu práce. Tento jev má vliv na finanční ohodnocení, možnosti postupu, rovnost příležitostí žen a mužů v zaměstnání, ale i na jednotlivé faktory pracovního prostředí a organizační kultury. Nejedná se ovšem o úzce vymezený pojem, naopak

sexuální obtěžování zahrnuje širokou škálu možných nátlaků vytvářejících nepřátelské a stresující prostředí, což často vede oběti k opuštění zaměstnání právě z důvodů dlouhotrvajících tlaků a systematického snižování sebevědomí, které následně nemusí mít explicitně sexuální podtext. Fenomén sexuálního obtěžování představuje jeden z hlavních instrumentů prosazování mužské dominance a působí jako nástroj systematického snižování statusu žen v zaměstnání. V obecném povědomí veřejnosti je ale sexuální obtěžování často vnímáno jako ryze soukromá záležitost, čímž jsou zásadním způsobem popírány mocenské vztahy, které mají v problematice obtěžování a sexuálního obtěžování rozhodující význam.

Kniha *Sexualizovaná realita pracovních vztahů* je výsledkem sociologického výzkumu obtěžování z důvodu pohlaví a sexuálního obtěžování, který realizovalo oddělení Gender & sociologie SOÚ AV ČR. Autorky prezentují jednak teoretická východiska výzkumu, jednak analýzy jednotlivých studií, které byly zaměřeny na konkrétní typ aktérů: zaměstnanci a zaměstnankyně jako celek, vedení podniků a organizací, oběti obtěžování a sexuálního obtěžování, zástupci a zástupkyně odborů. Kniha obsahuje rovněž vysvětlení právních souvislostí problematiky sexuálního obtěžování v českém a evropském právu. Součástí publikace je slovníček pojmů.

Cena publikace je 146,- Kč bez DPH + poštovné a balné, 156 s.

SOU
Sociologický ústav Akademie věd ČR

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha 2006.

Distribuce: Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143, e-mail: prodej@soc.cas.cz; nebo internetové knihkupectví Kosmas, více informací na adrese:

<http://www.kosmas.cz/knihy/130749/sexualizovana-realita-pracovnich-vztahu/>

Další informace o publikacích vydaných v Sociologickém ústavu AV ČR:

<http://www.soc.cas.cz/>